ПРАВИЛА ВИДАННЯ ПАМ’ЯТОК, ПИСАНИХ УКРАЇНСЬКОЮ ТА ЦЕРКОВНОСЛОВ’ЯНСЬКОЮ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ

Частина 1

Проект

**Підготовлено на комп'ютерному обладнанні, наданому
Археографічниій комісії
та Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
Українським науковим інститутом Гарвардського університету та Фондом
Катедр українознавства (ФКУ). Програма українознавчих досліджень,
фундатором якої є ФКУ, фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США та Канади.**

**В рамках державної програми видання фінансується
Державним комітето України з питань науки і технологій**

ISBN 5-7702-0550-4

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України

Інститут української мови НАН України

В. В. Німчук

ПРАВИЛА ВИДАННЯ ПАМ'ЯТОК, ПИСАНИХ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ ТА ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЮ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ

Київ - 1995

Зміст

ВСТУП

Із самого початку систематичного вивчення та наукової публікації давніх писемних джерел східного слов'янства, що пов'язано насамперед із діяльністю петербурзької Археографічної комісії (створена 1834 р.), у науковій обіг увійшов термін археографія (від гр. ἀρχαῖos "давній, стародавній", та γράφω "пишу"). Оскільки археографічні комісії, в тому числі й Археографічна комісія АН України (створена 1919 р.), займалися головним чином писемними джерелами історіографії, назва *археографія* вживалася й використовується нині на позначення "допоміжної" історичної науки, що вивчає теорію та практику видання писемних джерел-пам'яток історії[1]. На закріплення цієї семантики терміна *археографія* в українській науці мала вплив і практика російської радянської історіографії (рос. *археография)*[2]. Очевидно, під російським впливом і з цим же значенням термін вживався і в країнах колишнього "соціалістичного табору" (пор., зокрема, болгарськ. археография[3], чеськ. archeografie[4]).

Коли відповідні комісії у східних слов'ян публікували стародавні тексти, термін археографія більш менш відповідав своєму етимологічному значенню, але в XX ст., у тому числі й у наші дні, як об'єкти археографії трактуються джерела з нової та новітньої історії[5], а це – термінологічний нонсенс.

Археографічна комісія Всеукраїнської АН в 20-х роках і нині (а також недавно створений Інститут української археографії та джерелознавства НАН України) публікують також тексти що не є прямими джерелами з історії, – матеріали з сучасного фолкльору, етнографії тощо.

Фактично сьогодні термін *археографія* став поступово заміняти термін *джерелознавство* (рос. *источниковедение,* нім. Quellenkunde), котрий визначається як "допоміжна (спеціальна) історична дисципліна, що розробляє теорію, методику вивчення і використання історичних (переважно писемних) джерел[6].

Характерно, що в англійській мові слово archaeography тлумачиться як систематичний опис старожитностей[7] (пор. також іспанськ. arqueografia "опис звичаїв і способу життя в давнину"[8]).

Настав час чітко розмежувати терміни *археографія* та *джерелознавство.* До того ж обидві галузі давно перестали бути "допоміжними" – вони окремі дисципліни і ними послуговуються не лише історіографи.

За терміном *джерелознавство* треба закріпити семантику: наука, що вивчає теоретичні та практичні проблеми, пов'язані з уведенням у науковий обіг різних рядів матеріалів – *візуальних* (писемні тексти, живопис, фотографія, німі документальні кінофільми та ін.), *аудіальних,* або *акустичних* (фонодокументи: грамофонні, магнітофонні та ін. звукові записи) та *аудіовізуальних* (документальні звукові кіноплівки, відеозвукозаписи і т.д.) для досліджень із історіографії, мовознавства, історії науки та культури (духовної – в тому числі художньої літератури й мистецтва) та матеріальної.

---

[1] Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – Перевид. в Україні. – Львів, 1993. – С. 62; Радянська енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 1969. – С.78. Українська радянська енциклопедія Вид. 2-е. – Т. 1. – К., 1977. – С. 261.

[2] Большая советская энциклопедия. – Изд. 3-е. – Т. 2. – М., 1970. – С. 828.

[3] Енциклопедия А – Я. – София, 1974. – С. 49.

[4] Hlaváček I., Kašpar J., Nový R. Vademecum pomocných věd historických. – Praha, 1988. – S. 15 – 16.

[5] Едиційна археографія в Україні у XI_XX ст.: Плани, проекти, програми видань. – Вип.. 1. – К., 1993. – С. 96 – 100 та ін.

[6] Український радянський енциклопедичний словник. – Т. 1. – К., 1986. – С. 509. Пор. також: Советский энциклопедический словарь. – М., 1980. – С. 518.

[7] The Oxford English Dictionary of Historical principles. – Third ed. – Oxford, 1936. – P. 92.

[8] Diccionario carrogio de la lengua epañola. – T. 1. – Barcelona, 1985. – P.157.

За терміном *археографія* доцільно залишити значення, близьке до первісного – наука (дисципліна), об'єктом якої є теорія й практика дослідження та публікації різноманітних стародавніх джерел історіографії, історії мови, науки та культури взагалі (духовної та матеріальної). Науку, що досліджує проблеми вивчення й використання аналогічних джерел нового та новітнього часів варто йменувати *кайнографією* (від гр. καινός "новий"), чи *новографією* (від лат. novus "новий"). Звичайно *аудіальні* (тобто ті, що сприймаються слухом, звукові) та *аудіовізуальні* (тобто такі, що сприймаються слухом і зором) джерела є тільки об'єктами *кайнографії (новографії).* При цьому варто нагадати термінологічну пару *палеографія* (гр. παλαιός "старовинний, старий") та *неографія* (гр. νέος "молодий, юний"), де останнє слово-термін означає науку про нову (та новітню) графіку та орфографію.

Дотепер в українській науці (та й не тільки в ній), у тому числі й археографії у вузькому значенні цього слова, ставилося питання тільки про правила видання старовинних писемних пам'яток. Про правила публікації візуальних джерел – дереворитів, мініатюр, репродукцій інших творів мистецтва, німих кінофільмів (у першу чергу, звичайно, документальних) та ін., про правила писемної передачі грамофонних і магнітофонних та ін. записів, звукових кінофільмів немає й мови.

У зв'язку із здобуттям незалежності нашою державою активізувалася праця над історією України та історією духовності нашої країни, через що постала нагальна потреба публікації цілих корпусів джерел із історіографії, історії науки та культури, а з нею (вкотре!) – проблема вироблення загальноприйнятих обґрунтованих правил видання візуальних, аудіальних та аудіовізуальних пам'яток (пам'ятками називаємо всі доступні джерела певних різновидів від найдавніших часів до вчорашнього дня!).

Органічною частиною теоретичного джерелознавства є його історіографія, а також біографіка (чи біо-біографіка) – нариси, статті про життя та діяльність видатних і заслужених організаторів (індивідуальних і колективних) пам'яткарської справи та видавців джерел.

Праці, в яких викладаються правила видання писемних джерел, звичайно починаються саме з історіографії практики видання текстів, що для обґрунтування пропонованих засад публікації дуже корисне, але, на наш погляд, не обов'язкове. Історіографії та бібліографії українського історичного, лінгвістичного та історико-культурного джерелознавства варто присвятити окрему студію, бо сучасний стан науки й практики містить елементи з різних етапів розробки проблем археографії. З огляду на це в нашій праці цього питання прямо не торкаємося. Але вважаємо за необхідне назвати такі видання, присвячені проблемі публікації староукраїнських текстів: *Бевзо О. Л.* Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI-XVIII ст. // Вісник АН УРСР. – 1958.– № 2. – С. 12–26. *Пещак М. М., Русанівський В. М.* Правила видання пам'яток української мови XIV-XVIII ст. – К., 1961. – 84 с.; *Едлінська У. Я., Страшко В. В.* Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI-XVIII ст. // Передача текстів документів і пам'яток. – К., 1990. – С. 3–29. *Страшко В. В.* Правила передачі тексту кириличних документів XVI-XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового, науково-популярного типів (проект). – К., 1992. – 24 с. Варто назвати рекомендації, що пропонувалися в централізованому порядку в колишньому СРСР, які мали вплив і на українську джерелознавчу практику: Правила издания исторических документов в СССР. – М., 1969, 2- е, переработ. и дополненное изд. – М., 1990. – 187 с.

Важливі документи з історії українського публікаційного джерелознавства (археографії та кайнографії) містить книга "Едиційна археографія в Україні в XIX-XX ст.: Плани, проекти, програми видань" (Вип. 1.– К. 1993. – 231 с.). Детальний розгляд сучасних міжнародних правил видання латинських середньовічних грамот див.

у праці *С. М. Каштанова* “Современные принципы издания латинских грамот” (“Археографический ежегодник за 1983 г.” – М., 1985. – С. 37–48; “Археографический ежегодник за 1984 г.” – М., 1986. – С. 75–87: “Археографический ежегодник за 1985 г.” – М., 1987. – С. 52–67; “Археографический ежегодник за 1986 г.” – М., 1987. – С. 46–58; “Археографический ежегодник за 1987 г.” – М., 1988. – С. 35–44).

Складені на основі першого етапу археографічної практики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АНУ[9] “Правила видання пам’яток української мови XIV-XVIII ст.” відіграли помітну роль в усталенні основних засобів наукової публікації давніх писемних пам’яток. На них базуються видання серії "Пам’ятки української мови", публікації Інституту археографії АНУ та Центрального державного історичного архіву України в Києві. Археографічна та неографічна едиційна практика останніх тридцяти років у нас та за кордоном спонукає до нового опрацювання правил видання писемних джерел кількома методами (а не одним), залежно від мети публікації, й розширити хронологічні межі об’єктів видання: X–XX ст.

Автори зазначених праць виходили з досвіду попередників і свого власного. Нам довелося видавати низку українських і неукраїнських пам’яток різних жанрів різними способами. Виходячи з власного досвіду та досвіду інших дослідників, пропонуємо правила розмноження пам’яток української історіографії, мови, науки й культури.

З огляду на призначення видання джерел, незалежно від їхнього ряду (візуальні, аудіальні, аудівізуальні), вони поділяються на класи:

1. Публікації *наукового класу,* що видаються для дослідників. Вони відзначаються як оснащеністю докладним науковим апаратом, так і точністю, близькістю до оригіналу.
2. Публікації *популярного класу,* які адресуються нефахівцям, широким колам суспільства з метою поширення знань. Джерело-оригінал у них відбивається у спрощеному вигляді. Вони супроводжуються науковими коментарями. Видання, що великою мірою відбивають оригінал та оснащені добрими, але не елементарними, науковими коментарями, можна йменувати публікаціями *науково-популярного класу.*

У джерелознавчій літературі іноді виділяють окремий *“навчальний тип”* видання. Однак для його виокремлення немає достатніх підстав. Для спеціальних документів (відділень) вищих навчальних закладів та спеціалізованих коледжів потрібні видання наукового класу, для звичайних шкіл – популярного (науково-популярного).

Публікації *наукового класу* за способами відбиття в них джерел-оригіналів поділяються на групи (розряди):

1. *Репродукція (копія)* візуального (писемні тексти, образотворча продукція, ноти, фотографії, німі кінофільми тощо), аудіального (грамофонні, магнітофонні та інші звукозаписи) та аудіовізуального (різні звукові кінофільми) джерела (пам’ятки).
2. *Скриптура* (лат. scriptura – “писання”) – відображення засобами алфавіту (алфавітів) писемних, аудіальних та аудіовізуальних джерел.

Археографи й неографи, за нечастими винятками, мають справу з візуальними пам’ятками – рукописами, друками та фотографіями. Способи репродукції аудіальних та аудіовізуальних пам’яток суттєво відрізняються від візуальних і про них треба говорити окремо. Точне відтворення рукописного або друкованого джерела, зроблене ручним, механічним або фотографічним способом називається *факсиміле* (фр. fac-

[9] Досвід групи науковців А.М. Матвієнко, В.В. Німчука, В.М. Русанівського, В.Ю. Франчук, що працювали під орудою М.К. Бойчука над підготовкою до видання актових книг XVI-XVII ст.

similé, від лат. fac simile “зроби подібне”). Репродукцію документальних об’єктів (текст, рисунок, графіка, план і т.д.) фотооптичними методами (фото-копія, фототипія, ксерографія, мікрорепродукція тощо) невеликим тиражем у міжнародній практиці прийнято іменувати *репрографією.*

Репродукції стародруків та інших друкованих джерел (книг тощо) називаються *репринтами*[10].

Скриптурне відбиття джерел для наукових потреб здійснюється такими способами:

1. *Дипломатичним* (франц. diplomatique; дипломатика – наука про актові джерела, насамперед – грамоти; від гр. δίπλωμα “лист, документ”), що вимагає максимального збереження елементів писаного першоджерела. Текст транслітерується, правопис – орфографія та пунктація – зберігається.
2. *Критичним,* який дозволяє ігнорувати деякі менш суттєві особливості тексту або вводити одиничні елементи сучасної практики. Отже, видання за допомогою критичного методу, зберігаючи текст оригіналу як мовно-структурну цілісність певного часу й певного стилю, не зберігають, однак, деяких його формально-орфографічних та пунктуаційних ознак. Залежно від міри збереження елементів писемного джерела, спосіб видання кваліфікується:

А. *Дипломатично-критичним,* що передбачає адекватну передачу тексту, але з відхиленнями від деяких графічних елементів джерела, котрі (відхилення) не порушують мови його як цілісності. Текст транслітерується. Орфографія зберігається. Надрядкові знаки й пунктація можуть спрощуватися.

Б. *Критично-дипломатичним, або Академічно-критичним,* що полягає в точній передачі мовного тексту з частковим наближенням орфографії до нинішньої, точніше – з переведенням елементів старого правопису на сучасний.

Перші два способи використовуються при виданні джерел будь-якого часу, третій – лише при публікації текстів XVIII-XX ст.ст.

Публікації наукового класу супроводжуються відповідними студіями над видаваним джерелом, які включають історію пам’ятки (у тому числі й попередні публікації), визначення її місця серед джерел певної галузі, археографічний або новографічний опис (дипломатичний, кодикологічний, палеографічний, неографічний і т.д.), текстологічне дослідження, коментарі, різного роду покажчики (антропонімічний, топонімічний, предметний, тематичний тощо), словнички, докладну бібліографію, списки ілюстрацій та ін.

У публікаціях *популярного* (в тому числі *науково-популярного) класу* застосовується тільки спрощений академічно-критичний спосіб (тип) передачі тексту. В них можуть репродукуватися (як ілюстрації) лише фрагменти джерела. Такі публікації обов’язково супроводжуються загальними відомостями про пам’ятку, її значення в контексті історії народу, його науки, культури, коментарями, словничками, вибраною (основною) літературою. Не виключаються в таких публікаціях, особливо в виданнях науково-популярного підкласу, й інші супровідні елементи наукового класу. Див. “Типи видань пам’яток”.

Нижче розглянемо правила видання джерел різних класів.

[10] Encyklopedia wiedzy o książce. – Wrocław-Warshava-Kraków. – 1971. – S.2071.

ПРАВИЛА ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ НАУКОВОГО КЛАСУ

Наукові публікації мають давати максимум інформації, що стосується змісту джерела тобто його вербального (словесного) тексту (писаного чи звукового), інших елементів візуального сприйняття, а також його зовнішньої форми.

За довгою традицією, археографи та новографи, за нечастими винятками, працюють із візуальними джерелами, та й то переважно з писемними пам'ятками (манускрипти, епіграфія, друки). З цього ряду візуальних джерел порівняно часто публікатори звертаються також до фотодокументів. Джерелознавчі видання аудіальних (фонографічних, "звукозаписових") та аудіовізуальних (звукових кінострічок) – украй рідкісні. До того ж і звукозаписи мови (мовлення) можуть бути передані засобами звичайного алфавітного письма.

І. РЕПРОДУКЦІЯ

Найточніше зміст і форму візуального джерела передає його репродукція (копіювання). Перезаписи нових і новітніх аудіальних (звукових) та аудіовізуальних (звукових кінострічок) джерел особливих труднощів не являють, але при репродукції їх для наукових цілей потрібно також керуватися певними джерелознавчими вимогами, які треба розробити окремо. Репродукції (копії) аудіальних (звукових) та аудіовізуальних джерел повинні супроводжуватись відповідними науковими дослідженнями, коментарями, покажчиками і т.д. Найбільше проблем виникає при підготовці писемних текстів. Оформлення супровідних наукових матеріалів особливих труднощів не являє, хоч і тут потрібні загальні настанови й деякі правила (Див "Типи видань пам'яток").

Нижче викладаємо правила репродукування візуальних пам'яток-джерел, що містять писемні тексти (на будь-яких носіях – пергамені, папері, бересті, мурі, глині, печаті, монеті і т.ін.).

1. Факсиміле, репринти

Найкращими публікаціями писемних джерел – виданнями, що задовольняють пошуки науковців найрізноманітніших галузей, є *факсиміле,* бо вони найповніше, найдетальніше відбивають оригінал. Проте й факсиміле не можуть дати абсолютної інформації про писемну пам'ятку, адже в тиражованих публікаціях навіть сучасними засобами не вдається передати загальний фізичний стан пам'ятки, фактуру й товщину предмету, на який нанесено напис – пергамену, паперу, муру, металу тощо, найтонкіші особливості поверхні пергаменту, червоточину і т.д. Навіть кольори, особливо відтінки кольорів, як правило, автентично не відображаються в друку. У факсиміле часом важко відрізнити те, що відбиває дану сторінку аркуша від того, що просвічується із зворотного блоку.

1. Лише окремі малотиражні факсимільні тексти (кодекси) вдається видати так, що вони повністю імітують оригінал. До таких належить публікація Архангельського євангелія 1092 р. Текст його відтворено на спеціальному тонованому папері, що відповідає кольорові й товщині пергамену оригіналу. Папір нарізано відповідно до конфігурації кожного листка книги, передано всі пошкодження в пергамені (і первісні, що були в шкурі, і вторинні – отвори, проїдені інсектами); відтворено різні плями тощо. Повністю відтворено й оправу пам'ятки. Такі видання дуже дорогі й небагатьом доступні. Науковцям потрібна не імітація що створює ілюзію точності, а справді точна

фотографічна передача тексту пам’ятки, кольорів (барв) оригіналу[11]. Все інше має бути описане в кодикологічному дослідженні, коментарях, примітках.

2. Добре збережені й чіткі тексти й зображення, як правило, видаються без супровідної скриптури. Видання погано збережених, нечітких, вицвілих, надто забруднених і т.д. текстів або окремих сторінок бажано супроводити скриптурою-переписом, який подається окремо разом із науковим апаратом, або він супроводжує факсиміле сторінка в сторінку. Так можна видавати й добре збережені "чисті" тексти, надрядкові знаки в яких дрібні й погано відбиваються на фотокопіях[12].

3. Можлива транскрипція в виданнях факсимільних текстів, добре збережених і “читабельних”[13].

4. Факсиміле має містити геть усі елементи пам’ятки, отже й фотокопію зовнішніх і внутрішніх боків оправи книг Фотокопію корінця та обрізів варто додати окремо – там, де коментарі. Тут же доцільно помістити фотографію загального вигляду книги (якщо видається кодекс).

5. Треба прагнути до того, щоб факсиміле точно (до міліметра) відбивало розміри аркушів джерела. Однак при необхідності, очевидно, можна видати й зменшену фотокопію, але з обов’язковим зазначенням міри зменшення.

6. Кожен аркуш факсимільного видання має точно відбивати оригінал: аркуш треба відтворити не тільки без обрізування полів (берегів) (на яких часто міститься стародавня чи пізніша нумерація, різні помітки), але й із збереженням країв. Отже, сторінки факсимільного видання треба давати на фоні (насамперед – білому) сторінки сучасного книжкового блоку. При бажанні дати особливі вказівки, на скільки факсиміле відбиває оригінал, добре при копії наводити елементи контролю якості відтворюваного зображення:

1) масштабну лінійку – для оцінки справжніх розмірів аркуша в цілому та окремих його деталей;
2) контрольну шкалу для оцінки інтервалу щільностей, контрасту й передачі кольору;
3) штриховий тест-об’єкт – для оцінки розділення сприйняття малих деталей зображення[14].

7. Якщо деякі деталі оригіналу погано видно, необхідно про це сказати в коментарях. До ретуші треба вдаватися в крайніх випадках. Ретуш має здійснюватися обов’язково під пильним наглядом вченого, що готує публікацію. Наш досвід показує, що публікатор мусить контролювати кожен ретушований елемент (без винятку), літера за літерою, знак за знаком і т.д., бо художники-ретушери, що часто не розуміють тексту й не знаються на палеографії (поготів – на її тонкощах!), можуть до невпізнання спотворити окремі літери, надрядкові знаки та навіть слова.

8. Бажано не робити й розчищування забруднених місць. Краще такі місця прокоментувати й при потребі дати читання тексту через метагрефію. На фотокопіях нерідко відбиваються також окремі пилинки. Відбиття їх усувається тільки під доглядом фахівця, бо художники можуть усунути як непотрібні й елементи букв, надрядкові знаки.

---

[11] Пор. Жуковская Л.П. Научное факсимильное издание древних рукописей // Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности / Материалы Всесоюзной конференции. – Ленинград, 1981. – С. 52.

[12] Дилецький Микола. Граматика музикальна // Фотокопія рукопису 1723 року. – К., 1970. – С. 1 – 85.

[13] Супрасълски, или Ретков сборник. – В два тома / Й.Заимов – Увод и коментар на старобългарския текст; М.Капалдо – Подбор и коментар на гръакия текст – София, 1983.

[14] Эрастов Д.П. Факсимильное издание – косвенный путь повышения физической сохранности рукописных памятников // Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятникові письменности / Материалы Всесоюзной конференции. – Ленинград, 1981. – С. 64-65, 69.

9. Якщо оригінал багатоколірний, необхідне відтворення його в барвах. У цьому разі потрібно пильнувати, щоб у факсиміле барви (кольори) не були спотворенні.

10. Для здешевлення видання багатоколірних оригіналів частину аркушів, або й увесь текст, можна друкувати одно, або двоколірним друком[15] (звичайно, на це вказується в відповідному місці супровідних матеріалів). Навіть у багатоколірних виданнях, що переслідують мистецтвознавчі цілі, частину тексту можна дати в великому зменшенні у "чорно-білій" техніці на окремих аркушах книги, упереміж із кольоровими факсимільними копіями[16].

Вважається, що багатоколірні рукописи найкраще відтворюються офсетним друком.[17]

Стародруки доцільно також перевидавати офсетом, особливо коли пам'ятка-оригінал двоколірний (барви чорна або коричньова й червона). Одноколірні тексти (чорна коричньова барви), особливо ті, на полях, (берегах) чи між рядками котрих немає рукописних поміток, чудово відбиваються цинкографією-фотомеханічним відтворенням зображення високим друком.

При підготовці репринтних видань, особливо – стародруків та цінних новодруків XVIII-XX ст.ст., потрібно дотримуватися тих же правил, що й при підготовці інших факсимільних репродукцій джерел.

Для *репродукції* відбирається, як правило, першодруки джерела. Однак коли перше видання не збереглося, перевидається друга публікація пам'ятки. Варто зазначити в коментарях чи інде, скільки примірників стародруку відомо, в яких книгозбірнях вони зберігаються, примірник якої бібліотеки (з зазначенням шифру або номера зберігання) вибрано для репродукції. Для факсимільної (репринтної) публікації з кількох чи багатьох збережених примірників стародруку або новодруку відбирається найповніший екземпляр, у якому найкраще зберігся текст, тобто в якому немає пошкоджень тексту або їх найменше (обірваних аркушів, пошкоджень інсектами гризунами, залитих фарбами або розмазаних при друкуванні місць) і в якому не втратили насиченості (не вилиняли) друкарські барвники, в доброму стані папір. При необхідності дозволяється брати сторінки з іншого примірника видаваної книжки, в якому вони краще збереглися, ніж у видаваному екземплярі, але це відзначається з супровідних матеріалах (див., наприклад: *Німчук В. В.* Граматика М. Смотрицького – перлина / Підгот. факсим. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 111). Бажано дослідити тексти різних примірників перших видань стародруків, бо в них можуть бути помітні відмінності в тексті. Багато різночитань виявлено в кількох примірниках першодруку словника П. Беринди (див.: Лексикон словенороський П. Беринди / Підгот. і вступна стаття В. В. Німчука. – К.: Наукова думка, 1961. – С. XIV–XV). Різні присвяти й підписи під ними виявили ми в книзі "ЄVлІЄ учителноє..." (переклад М. Смотрицького), виданій 1616 р. у Вільні (див.: *Німчук В. В.* Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства // *Смотрицький М.* Граматика – К.: Наук. думка, 1979. – С. 14–15). За одною з них ми встановили, що пам'ятку переклав М.Смотрицький.

Присвяти з різних примірників та аркуші з різночитанням обов'язково потрібно репродукувати окремим текстом в кінці книжкового блоку.

11. Коли книжка відома тільки в одному примірникові і в ній є попсований або нечитальний текст, "реставрувати" його не дозволяється. Можливе; гіпотетичне читання дається в коментарях чи інших супровідних матеріалах.

---

[15] Жуковская Л.П. Зазна. праця. – С. 58. Эрастов Д.П. Зазначена праця – С. 69.

[16] Живкова Л. Четвероевангелие на цар Иван Александър / С пълно черно-бяло възпроизвеждане на оригинала и шестдесет и четири цветни факсимилета. – София, 1980. – 226 с.

[17] Эрастов Д.П. . Зазначена праця – С. 68.

12. При репродукції текстів не можна виправляти явні друкарські помилки в книжках. Вони мають коментуватися на відповідних місцях нового видання.

Колись через недосвідченість ми дозволили виправити помилку в слові *Κυχiωпасра* на *Κυрiωпасχа* в фотомеханічній репродукції “Лексикона” П. Беринди (третій рядок із низу останньої 244 стор.) та словосполуці *вмочуючи в(ъ) ро(в)* на *вмочуючи в к(ъ} ров(ъ)* фотомеханічної публікації словника Л. Зизанія (див.: “Лексис” Л. Зизанія “Синоніма словенорусская” / Підгот. текстів пам’яток та вступ, стаття В. В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 89).

13. У факсимільному (репринтному) виданні стародруків треба зберігати всі рукописні доповнення, замітки, примітки і под. на берегах пам’ятки (т. зв. маргіналії) чи між рядками, старожитні й нові дарчі та власницькі написи на полях чи інших вільних місцях книги, адже вони несуть важливу інформацію про джерело, його історію, факти з історії народу й культури його. Нерідко книги містять автографи видатних осіб. Варто зберігати в репродукціях екслібриси, бібліотечні номери, шифри, печатки та ін. матеріали. Зовсім не потрібно “реставрувати” вигляд першодруку шляхом усунення з фотокопії зазначених елементів. “Очищення” копій стародруків від рукописних, у тому числі й маргінальних записів, малюнків, печаток тощо дуже полюбляли в радянських видавництвах. У них вважали за потрібне поновлювати – ретушувати фотовідбитки стародруків навіть там, де текст був досить виразний. І при перевиданні старовинних книжок до ретуші вдаватися не бажано.

14. Слід підкреслити, що в репринтних факсиміле на первісному місці повинна репродукуватися й титульна сторінка. Присутність її обов’язкова; усунення її позбавляє читача (користувача) інформації про первісний вигляд друку, безпосередніх вихідних даних (місто, видавництво, рік). Титульна сторінка першодруку має бути перед первісним текстом книги, а не поміщатися як контртитул, що в нас практикується останнім часом (наприклад, у реприн тому перевиданні багатотомної “Історії України-Руси” М.Грушевського, “Енциклопедії українознавства” та ін).

15. Факсимільні й репринтні публікації звичайно супроводжуються науковими дослідженнями видаваних джерел, різночитаннями, коментарями, покажчиками, словничками, списками скорочень, літератури та ін. супровідними матеріалами.

16. Видавану пам’ятку та коментарі і т.д. можна поміщати з одній книжці (наприклад, Т. Шевченко. Більша книжка / Автографи поезій 1847–1860 рр. – К., 1963). Факсиміле чи репринт та супровідні матеріали друкують і як окремі книжкові одиниці (блоки). У такому разі їх конче необхідно поміщати як компакт у в одному футлярі (бажано – твердому) або папці (див., наприклад, М. Смотрицький. Граматика / Підгот. факсим. вид. та дослідження пам’ятки В. В. Німчука. – К., Наук. думка, 1979). Небажано факсиміле (репринт) та супровідне дослідження з різними додатками. надруковані окремо, поєднувати так званою бандероллю – паперовою стрічкою, бо вона швидко, рветься, а це призводить до роз’єднання публікації пам’ятки й відомостей про неї (так, на жаль, випущено велику частину тиражу компакту, що складається з кольорового факсиміле Київських глаголичних листків X-XI ст. та дослідження видавця пам’ятки В. Німчука “Київські глаголічні листки – найдавніша пам’ятка слов’янської писемності”. – К.: Наук. думка, 1983). У зв’язку з тим, що надруковані окремо джерело й супровідна книжка або брошура можуть із часом існувати роз’єднані, в кінці книжки факсиміле або репринту (у першу чергу – стародруку) на зворотній сторінці окремого аркуша конче необхідно висвітлити вихідні дані: хто підготував видання, хто відповідальний редактор, хто ретушував текст, видавництво, рік видання та ін. (див, наприклад, Л. Зизаній. Граматика словенська / Підгот. факсим. вид. та дослідження пам’ятки В. В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1980; Виргиліева Энеида, на малороссійскій языкъ переложенная И. Котляревскимъ Харьковъ, 1842 / Репринтне вид. 1979 р., вид-во “Дніпро”).

У нашій бібліотеці є чудове факсимільне видання праці М. Ломоносова “Россійска грамматика”, вперше надрукованої в Санкт-Петербурзі 1755 р., але хто, де й коли здійснив перевидання пам’ятки, ніде не зазначено.

17. У факсимільних (репринтних) репродукціях джерел, що видаються в одній книжці (блоці) разом із науковими дослідженнями, коментарями та ін., у нас узвичаїлася практика давати частину супровідних матеріалів тільки перед публікованою пам’яткою й після неї або тільки після факсиміле (репринту) (див., наприклад, *Т. Шевченко* Мала книжка / Автографи поезій, 1847–1850 рр. – К.: Наук. думка, 1963; Русалка дністрова / Фотокопія з видання 1837 р. – Вступ.стат. О. І. Білецького. – К., 1972 р.).

Як найдоцільніше пропонуємо таку композицію однотомного видання, в якій спочатку повністю друкується факсиміле (репринтне відтворення), а за ним усі супровідні матеріали. Титульною сторінкою у такій книжці повинна бути перша сторінка рукопису (з титулом чи без нього) або титульна сторінка першодруку. Перед нею і в кінці факсиміле добре подати фотокопії обкладинок видаваного джерела. Назва нинішнього видання пам’ятки, ім’я та прізвище того, хто підготував публікацію й здійснив дослідження джерела, подав різночитання, коментарі тощо, вказівка на місце й рік випуску в світ, назва видавництва подаються на контртитулі. Нумерація сторінок (пагінація) факсиміле й додаткових матеріалів повинна бути різна (головна частина арабськими, додаткова -римськими цифрами). Якщо в оригіналі відсутнє сторінкування, пагінація публікатора подається на вільному полі видання, яке залишається після поля факсиміле (репринту). На верхньому вільному березі книги можна надрукувати публікаторську пагінацію видаваної пам’ятки, а на нижньому – загальне, спільне сторінкування факсиміле (репринту) й супровідного тексту (текстів), додатків і т. ін. (див., наприклад,: Біблія / Факсімільнае ўзнаўленне Бібліі, выдадзенай Францыскам Скарынаю у 1517–1519 гадах / У 3 тамах. – Мінск: Б Э, 1990–1991).

18. Бажано, щоб оправа факсимільного видання імітувала оправу оригіналу або щоб в оправі нової книжки було використано мотиви оправи публікованого джерела.

Факсимільні (репринтні) репродукції манускриптів та стародруків не тільки роблять доступними для досліджень їхні тексти, оригінали і т.д. широким колам фахівців, які одержують у руки адекватний джерельний матеріал, а й сприяють збереженню оригіналів, особливо тих, фізичний стан яких поганий (ветхий чи ламкий пергамент, папір і т.д.), бо до першоджерел рідше звертатимуться дослідники.

II. СКРИПТУРА (СКРИПЦІЯ)

Фізичний стан дуже багатьох писемних джерел, особливо -рукописних, такий, що факсиміле не дає тексту, який може розібрати (прочитати) звичайний користувач, бо в оригіналі вицвіли барвники, текст дуже забруднений і т.д. У такому разі його до .ширшого читача (користувача) може донести тільки скриптура – переписання. Надто часто доцільнішим, ніж факсимільне, виявляється скриптурне видання й добре збережених пам’яток, через те що велика частина дослідників не має навиків читання старовинного письма. Як зазначалося вище, іноді скриптурою доцільно супроводити й факсимільний текст.

Перепис тексту, зокрема – старовинного, для публікації наші археографи іменують *транслітерацією*[18]. Одначе, коли виходити з прийнятого значення терміну транслітерація - “передача тексту, написаного одним алфавітом, буквами іншого

[18] Див., наприклад, Пещак М.М., Русанівський В.М. Зазнач. праця. – С. 39-38; Єдлінська У.Я., Страшко В.В. Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI-XVIII ст. // Передача текстів документів і пам’яток: Матеріали науково-методичної наради квітень 1990 р. – К., 1990. – С 13.

алфавіту”[19], така практика вживання терміна транслітерація не виправдана, бо наша давня й нинішня азбука – це один і той же алфавіт із деякими відмінностями. Можливо, краще користуватися терміном *метаграфія* (гр. μεταγφάφω “переписую”). Як уже говорилося, метаграфія використовується для публікацій рукописних джерел різними методами.

1. Дипломатичний метод

Дипломатичний метод передбачає перенесення в публікацію максимуму фізично-візуальних особливостей (характеристик) пам’ятки, насамперед писаного тексту. За допомогою цього методу видаються особливо важливі й унікальні тексти. Його можна застосувати також при публікації пам’яток, невеликих обсягом, зокрема грамот та епіграфем – різного роду написів.

0. У публікаціях дипломатичним методом текст метаграфується із імітацією розташування його на об’єкті, на який його нанесено, із збереженням розташування графічних знаків в оригіналі. Отже, він передається:
1. Сторінка в сторінку, літера за літерою, без проміжків між словами, коли таких немає в оригіналі.
2. У публікації надрядкові букви та інші знаки друкуються над рядком на відповідних місцях.
3. Графічні знаки (букви) на позначення одного й того ж звука (наприклад: у, оу, ꙋ, о, ⊙, ω, и, і, ѵ тощо) зберігаються.
4. Зберігаються іншоалфавітні вкраплення.
5. По змозі передаються лігатури.
6. Абревіатури не розкриваються.
7. Зберігаються нелітерні знаки в рядку, в кінці його різні крапки, чотирикрапки, хрестики та ін.
8. Утрачені й нечитальні (нечитабельні) знаки (літери) не відновлюються (про відсутність їх, можливі графеми на їх місці треба говорити в текстологічному коментарі).
9. Текст друкується рядок у рядок, при чому рядки і їхнє взаємне розташування в публікації зберігаються.

Треба підкреслити, що в виданнях дипломатичним методом мала й велика букви, розділові знаки пишуться виключно відповідно до написання в оригіналі. Коли в публікації рядок (рядки) не поміщаються на сторінці формату видаваної книжки, його друкують на розвороті (розгортці). Звичайно, тут нема жодних знаків, яких немає в оригіналі, в тому числі й знаків переносу частини слова.

Примітки

а) Бажано, якщо дозволяють умови друку, передавати різновиди букв, наприклад, вузькі є, ⊙ – о з крапкою всередині, чашовидну ψ і т.д.

б) При необхідності дозволяється па місці лігатур друкувати роз’єднані літери.

Оскільки абсолютно всі вимоги дипломатичного методу набірним (складальним) способом не завжди вдається задовольнити, доцільно давати невеликі пам’ятки метаграфувати стилізовано художникам (звичайно, під орудою фахівця-публікатора) і так переписані тексти друкувати фотомеханічними засобами.

11. Для легшого сприймання тексту, публікованого дипломатичним методом, доцільно подавати тут же метаграфію іншими методами – дипломатично-критичним або (академічно-критичним) критично-дипломатичним.

[19] Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1974. – С. 65.

Добрим прикладом публікації дипломатичним методом у набірному (складальному) виданні мажуть бути деякі давні східнослов'янські тексти у книжці *Обнорский С. П; Бархударов С. Г.* Хрестоматия по истории русского языка. – Ч. 1. – М., 1952. Прикладом ненабірної скриптури дипломатичним способом є публікації *С. О. Висоцького:* Древнерусские надписи Софии Киевской: XI–XIV вв. – К., 1966; Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI-XVII вв) – К., 1976; Киевские граффити XI-XУII вв. – К., 1985.

2. КРИТИЧНИЙ МЕТОД

ДИПЛОМАТИЧНО-КРИТИЧНИЙ ТА КРИТИЧНО-ДИПЛОМАТИЧНИЙ МЕТОДИ

Вони поєднують у собі елементи дипломатичного й критичного методів, і співвідношення використання цих елементів залежить від того, які особливості оригіналу й якою мірою має намір зберегти науковець-публікатор. Мета видання зазначеними методами - максимальне збереження тексту як цілісного мовного повідомлення і тих елементів написаного, що сприяють його адекватному розумінню. Втручання в текст видавця – мінімальне: в нього вводяться лише окремі нові елементи, котрі, однак, не модифікують (принаймні явно!) змісту повідомлення як комунікативного факту (наприклад, поділ на слова, регулювання написання великої та малої букв, лапки та ін. знаки при прямій мові тощо)

А) Дипломатично-критичний метод

Завдання метаграфії цим методом є перенесення в публікацію всіх найважливіших візуальних, у першу чергу – мовних характеристик тексту, критичною обробкою його для полегшення читання й сприймання, але з адаптацією його до видавничих і друкарських можливостей публікатора. Видання, здійснювані дипломатично-критичним методом, мають такі особливості:

1. Текст переноситься рядок у рядок, сторінка в сторінку за оригіналом. Взаємне розташування рядків не відбивається в публікації. При потребі пам'ятка друкується рядок за рядком, сторінка за сторінкою. У такому разі кінець рядка відзначається скісною або прямою рискою, а кінець сторінки – двома паралельними рисками прямими або похилими.

2. Зберігаються на відповідному місці внизу рекламанти рукописів та кустоди стародруків (тобто початкові склади або слова, вирази нової сторінки чи зошита в рукописі та в стародруку, що поміщалися в правому кутку нижнього поля).

3. Номер сторінки джерела відзначається на лівому (від глядача) полі друку на рівні рядка, в якому кінець сторінки позначено двома рисками або на рівні першого рядка сторінки оригіналу.

а) У виданнях, що в них текст не друкується сторінка в сторінку, порядковий номер сторінки чи аркуша може позначатися посередині над публікованим текстом.

б) При метаграфуванні джерел, текст яких написано в два стовпці (колонки) на сторінці, номер стовпця (колонки) позначається літерами: *а, б*

Існує практика обліку частин видаваної пам'ятки не за сторінками, а за аркушами. У такому разі ставиться на полі чи над текстом порядковий номер аркуша, а стовпці (колонки) відзначаються біля пагінаційних цифр чотирма буквами: *а, б, в, г.*

Ми не рекомендуємо "аркушування" матеріалу, адже читач звично шукає матеріал за сторінками, бо в сучасній практиці в книгах відзначаються саме сторінки.

4. У публікацію переносяться всі рядкові й надрядкові букви, в тому числі всі літери на позначення одного звука, зокрема о, ω, у, оу, ȣ, и, і, ї, ν тощо. Тексти, створені в X – першій чверті XVIII ст. можна друкувати старою кирилицею з максимально

можливим збереженням особливостей старовинного шрифту, особливо уставу й півуставу, або сучасним шрифтом із доданням букв, яких немає в сучасній українській абетці, а саме: ѣ, ꙑ, ы, ѧ, ѩ, ѭ, ж, ѥ, ꙗ, Ѵ, ѕ, ѳ, Ꙃ, ѱ. У публікаціях джерел починаючи з XIV ст. букву ꙗ при друку сучасним шрифтом можна заміняти знаком *я.*

Певні проблеми виникають при передачі різновидів букви *е* в староукраїнських текстах, оскільки вона могла на початку слова, та після голосних вимовлятися як є, а приголосні перед нею могли вимовлятися і твердо, і м’яко. З огляду на це було запропоновано при метаграфіі текстів XIV-XVIII ст.ст. варіантів букви вживати знак ε[20] (гр. е мікрон). Але фактично вона не розв’язує проблеми читання (йотація, твердість– м’якість) тексту, тому рекомендуємо при метаграфіі текстів, у яких немає чіткого розрізненння функцій *е* та *є,* вживати сучасну букву *е.* Про характер літер на позначення *е, є* та ін. звуків обов’язково слід писати в археографічному коментарі.

5. Надрядкові букви на відповідних місцях друкуються шрифтом меншого порядку над рядком так, що нижня лінія надрядкової букви міститься на рівні верхньої лінії букви в рядку.

6. Зберігаються всі літерні та надрядкові знаки – придихи, наголоси та ін., єрик (на позначення ъ), паєрик (на позначення ь), знак м’якості ’ тощо та нелітерні знаки в рядку – крапка, кома, крапка з комою (в давнину так позначалася питальна інтонація), знак оклику, скісна (нею позначалася пауза), різні дужки і т. д. Систему таких знаків детально розробив М. Смотрицький у своїй знаменитій “Граматиці” 1619 р. Цю систему треба особливо пильнувати, коли набором перевидаються стародруки. Необхідно надто пильнувати збереження надрядкових знаків над и, бо так позначалася йотація і – *и́,* *и̂, ѝ* тощо. Переноситься в друк також знак, часто подібний до видовженої латинської букви х, на позначення и, *і* та *й*, головним чином – *й*.

7. Слова, словосполуки та окремі літери в українському кириличному тексті, написані іншим алфавітом й іншою мовою метаграфуються за допомогою друкованих знаків цього алфавіту Наприклад: gрунтъ “ґрунтъ”. Варто в примітках та виносках давати український переклад іншомовних украплень.

8. Скорочені написання з титлами чи без них, з крапками чи без крапок не розкриваються. Якщо після скороченого слова немає крапки, вона, звичайно, не друкується. При потребі скорочення розкриваються окремо або в виносках, примітках.

Навіть явні механічні помилки, описки манускрипту в публікації не виправляються, пропущені літери не додаються, зайві букви не усуваються. Правильне написання дається в примітці, виносці. Необхідно застерегти, що відхилення від правописного усузу певної епохи, що відображають живе мовлення епохи, в тому числі асиміляційні та дисиміляційні процеси, діалектиктну (говіркову) фонетику, не можна трактувати як помилки. У вкрай необхідних випадках їх можна коментувати в примітках, виносках.

Підкреслимо, в публікаціях не можна вживати рисок (дефісів) і знаків переносу, згідно з нинішньою практикою, якщо вони відсутні в оригіналі. Тільки при нагальній потребі використовується знак переносу. Про це необхідно сказати в передмові чи коментарях.

9. Лігатурні написання при можливості в публікації варто зберігати, але дозволяється й роздільне написання (розчленування) літер, поєднаних у манускрипті, зокрема написання *го* в флексіях прикметників на місці “стенографічного” знаку, який у староукраїнському скорописі нагадує малу сигму (σ).. Написання в’яззю в публікації “розшифровуються”, друкуються з звичайним рядом літер, однак обов’язково відзначаються в примітках, виносках.

10. Зберігається літерне (буквене) позначання цифр. При необхідності воно переводиться на арабські цифри, але тільки в примітках, виносках.

11. Зберігається наявне в оригіналі членування тексту: на слова, абзаци, параграфи, розділи, книги тощо.

---

[20] Правила видання пам’яток української мови XIV-XVIII ст.. – С. 46.

12 Коли текст суцільний, але з поділом на слова, дозволяється членувати його за допомогою абзаців.

13. Коли текст в оригіналі поділений на слова, в публікації доцільно зберігати авторські його особливості. Однак допускається внесення змін публікатором. При втручанні в поділ пам’ятки на слова про це слід сказати в передмові чи коментарях, виносках.

Коли текст пам’ятки написано суцільно літера за літерою – без поділу на слова, з непослідовним поділом на слова або написано суцільно з (випадковим?) поділом на слова в окремих місцях, у публікації він поділяється на лексичні елементи згідно з критикою (розумінням) публікатора та відповідального редактора. На їх розсуд дається написання “часток” (зокрема сѧ, *ся* в постпозиції) разом чи окремо з відповідними дієсловами, але частка *ся* пишеться обов’язково окремо в сусідстві з іншими словами.

Випадки сумнівного прочитання чи поділу тексту на слова коментуються.

14. Зберігається написання великої та малої літер оригіналу. Сучасну практику вживання великої літери не рекомендується.

15. Помилкові написання в метаграфії зберігаються й на відповідних місцях (коментар, виноски) дається правильне читання.

16. Особливу увагу потрібно звертати на гаплографію. У таких випадках треба зберігати початок повнозначного слова, а елемент (флексію) попереднього слова прокоментувати, або зберігати кінець повнозначного слова, а ненаписане службове слово прокоментувати.

Наприклад: “*Руцкого...,* метпрополиты кивъского... всеѥя Россъ**ы**и, ı капитулъ**ы**...”, а не “всеѥя Россъ**ы**, ı капитулъ**ы**...”[21].

Коли на письмі відбито асимілятивні зміни у сполуці прийменника з іменником (у тому числі й онімом – власною назвою), то при метаграфії розподіл дається на користь іменника, а сам випадок коментується в виносці. Наприклад: *ищернигова – и щернигова,* тобто “ис (из) Чернигова”.

17. Зберігається пунктація оригіналу. Не дозволяється вживати згідно з нинішніми правилами крапку, кому, тире, дужки, лапки. В публікації знак міститься в рядку там, де він в оригіналі. Наприклад, коли крапка в пам’ятці в верхній частині рядка це повинно бути відбито в друку.

18. Слова та словосполуки, написані між рядками – над рядком чи під рядком, на полях (тут можуть бути цілі тексти) тим же почерком, чорнилом і тією ж рукою, що й увесь текст пам’ятки, й не порушують мовної конструкції, друкуються на відповідному місці (між рядками, на полі-березі) й у публікації. Коли немає змоги цього зробити, їх дозволяється вносити в рядок після слів, за якими дописані елементи мають іти в звичному контексті, але в цьому разі введення їх у текст відзначається шрифтом меншого порядку або супроводжується приміткою в коментарі чи в виносці. Виправлення, зроблені тією ж рукою і чорнилом, що й основний текст, враховуються й передаються в публікації, а в коментарях зазначаються, яке слово чи буква (букви) виправлені.

19. Слова й словосполуки, дописані іншою рукою (та іншим чорнилом) між рядками й на полях (тут можуть бути цілі тексти), друкуються в коментарі (примітках) або виносці з відповідними вказівками на місце їх у рукопису; примітка прив’язується до відповідних місць видаваного тексту.

20. Частина тексту (слова, словосполуки), взяті в оригіналі в рамки, бажано друкувати в рамках або цей факт коментувати, якщо немає змоги його відтворити у друку.

---

[21] Селянський рух на україні. 1569-1647 рр. / Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – С. 223.

Підкреслені в оригіналі слова та словосполуки треба друкувати з відповідним підкресленням (прямою, хвилястою лінією, пунктиром тощо) без проекції на сучасні шрифти (півжирний, курсивний і т.д.).

21. Ініціали, а також тексти, написані кіновар'ю (цинаброю) чи іншим барвником, відмінним від основного (чорнила) або написані більшими, ніж звичайний текст, буквами, коментуються, а в публікації передаються за допомогою сучасних шрифтів та їх різновидів (великі, малі жирні літери, різні гарнітури тощо).

22. Малюнки, схеми та інші зображення, що містять або не містять у собі словесні елементи, по змозі варто передавати в публікації друкарськими засобами. При відсутності її – доцільно давати їх фотокопію або докладно описати в коментарях, примітках, але обов'язково надрукувати словесний матеріал джерела (якщо такий є).

23. Пошкоджені або не вичитані місця тексту відзначаються пробілами або крапками, кількість яких дорівнює (або є приблизною) кількості пошкоджених або не вичитаних букв. Про застосування цих засобів обов'язково повідомляється в матеріалах, що супроводжують публікацію. Можливе відновлення або читання пошкодженого або вицвілого і под. тексту, особливо – за копіями і списками пам'ятки, або гіпотетичне читання дається в коментарях, виносках.

24. Для зручності користування публікацією в різних частинах (главах, параграфах, зачалах тощо) великих текстів можна цифрами на лівих полях друку давати порядковий номер рядка (через п'ять рядків) в пам'ятці, що видається рядок у рядок.

Дипломатично-критичним методом рекомендується видавати насамперед писемні джерела X-XV ст. та дуже важливі тексти наступних епох.

Зразками видавання джерел методом, якчй ми назвали дипломатично-критичним, можуть бути публікації: Изборник 1076 года / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. – М.: Наука, 1965; Успенский сборник XII-XIII вв / Изд подгот. О. А. Князевская, В. Г Демьянов, М. В. Ляпон, под ред. С. И. Коткова. – М.: Наука, 1971; Апракос Мстислава Великого / Изд. подгот. Л. П. Жуковская, Л.А.Владимирова, Н. П. Панкратова / под ред. Л. П. Жуковской. – М: Наука, 1983; Южнорусские грамоты, собранные В. Розовим. – Т. 1. – К., 1917.

Б) Критично-дипломатичний метод

Це фактично модифікований у бік спрощення дипломатично-критичний. Він передбачає збереження основних, найважливіших елементів графіки та орфографії першоджерела, але при цьому дозволяє публікаторові вносити деякі елементи нинішньої орфографії та пунктації, котрі, одначе, не спотворюють текст, але дуже полегшують його сприймання, особливо нелінгвістами (історіографами, мистецтвознавцями, істориками науки тощо).

Видавці писемних джерел дипломатично-критичним методом повинні керуватися такими правилами:

1. Текст друкується без відзначення кінця рядків, сторінка за сторінкою, без вказівки на стовпчики (якщо такі в оригіналі).

2. Рекламанти й кустоди даються після останнього слова повного рядка оригіналу перед знаком, що вказує на заключення сторінки.

3. Двома рисками – перпендикулярними або похилими (скісними)– відзначається кінець сторінки. На рівні рядка публікації, в якому відзначено кінець сторінки, на лівому (від глядача) полі ставиться її порядковий номер.

4. Текст друкується сучасним шрифтом. Зберігаються всі рядкові та надрядкові літери, в тому числі ті, яких немає в нинішньому алфавіті: **ѡ**, **ѣ**, **ꙑ**, **ѧ**, **ѩ**, **ȣ**, **ѵ** , **ѕ**, **ѳ**, **ѯ**, **ѱ**. У разі крайньої потреби літеру можна заміняти нинішніми формами: **ѥ** на *є;* **ѧ**, **ѩ**, – на *я*; **ѭ**, **ѫ** – на *ю*. На початку слова, крім відповідних вигуків й після голосної в словах

українського (слов'янського) походження, пишеться *є,* всередині слова – *е.* За "Граматикою" (1619 р.) М. Смотрицького в словах грецького, латинського та давньоєврейського походження *е* вимовляється, як і в українських словах після приголосних, тобто без йотації, тому при метаграфуванні в таких запозиченнях пишеться *е,* а не *є.*

5. Надрядкові букви вносяться в рядок і в друку виділяються тими ж літерами меншого порядку. Коли немає змоги це зробити, то надрядкові букви можна набрати курсивними або півжирними літерами того ж порядку, що й літери, написані в оригіналі в рядку. Практиковане досі внесення надрядкових літер у рядок в круглих дужках недоцільне, бо, по-перше, в текст без особливої потреби вносяться знаки – дужки, яких немає в оригіналі; по-друге, дужки забирають зайве місце.

6. З діакритичних у друк переносяться лише знаки наголосу та знаки, що вказують на йотованість *і: и, й* та ін.

а) Надрядкові знаки, вживані в функції букв, – єрик, паєрик передаються відповідно літерами ъ, ь, а різної форми графічний елемент, що передає звуки *и, і. й* та звукосполуку ї (типовий є знак, подібний до видовженої латинської букви s) обов'язково відбивається в друку, залежно від вимови, за допомогою букв u (коли читається як *и, і* або ї чи й. Перед метаграфуванням необхідно добре з'ясувати функції надрядкових знаків-букв, щоб не допуститися прикрощів.

Наприклад, у нашій публікації одного із списків (1642 р.) "Лексикона латинського" Є. Славинецького знак, уживаний звичайно й за нормами М. Смотрицького в ролі ъ механічно передано через *(ъ),* тоді як доцільніше було б у публікації дати *(ь)*[22]*:*

З огляду на різні звукові значення надрядкового специфічних (-ого) знаків (-а) типу видовженого лат. s – *и, і, й–* "Правила видання пам'яток української мови XIV-XVIII ст.ст" рекомендують його передавати через (u)(див. Пещак М.М., Русанівський В.М. Зазнач праця. – С. 46-47.). Рекомендація наче раціональна: один знак – одна буква. Але при метаграфії пам'ятки критично-дипломатичним способом краще відбивати вимову.

7. Слова, словосполуки та окремі літери в кириличному тексті, написані іншим алфавітом (та й іншою мовою) метаграфуються за допомогою друкованих букв цього ж алфавіту. У примітках можна давати їх кириличну транскрипцію. Коли немає змоги передати іноалфавітні знаки, їх можна заміняти кириличними, але це обов'язково відзначити в коментарях, примітках.

8. Скорочені слова (під титлами чи без них) не розкриваються. Навіть якщо в оригіналі після скорочення немає крапки, в публікації вона ставиться після скороченого слова й коментується.

9. Лігатури і в'язь "розчленовуються" на відповідні букви. Випадки написання в'яззю варто відзначити в виносках чи примітках. Надрядкова лігатура *го* розчленовано вводиться в рядок, як інші надрядкові написання: ВЕЛИКОго, велико*го*.

10. Зберігається літерне позначення цифр. При необхідності подаються арабські цифри в квадратних дужках, але про це бажано повідомити в передмові.

11. Зберігається поділ тексту в оригіналі на глави, параграфи, розділи, книги тощо.

12. На абзаци та слова суцільний текст оригіналу членується згідно з нинішньою практикою тільки в пам'ятках XVII–XX ст., але цей факт відзначається в передмові, коментарях.

13. Згідно з сучасним правописом слова пишуться разом, окремо, через риску. Частка **сѧ** *(ся)* пишеться разом із дієсловом, коли вона перебуває в постпозиції щодо дієслова, тобто після нього.

---

[22] Пещак М.М., Русанівський В.М. Зазнач. праця. – С. 46-47.

14. Велика буква пишеться згідно з нинішніми правилами орфографії.

15. Помилки оригіналу не виправляються, а коментуються в примітках, виносках.

16. У випадках гаплографії або відбиття асиміляції між службовим і повнозначним словом гаплографія чи асиміляція відбивається за рахунок службового слова, але після нього пишемо риску, наприклад: *и-Щернигова.*

17. У публікації згідно з розумінням дослідника дозволяється вживати нинішні розділові знаки. Практиковане іноді поєднання розділових знаків оригіналу, які часом виділяються при друку за допомогою шрифтів або ламаних дужок, та сучасної пунктації з використанням ламаних чи інших дужок – непотрібне. Воно переобтяжує текст, користувачеві важко розібратися в ньому. Історію пунктації за публікаціями такого типу досліджувати непросто, її треба вивчати за добрими факсиміле, виданнями дипломатичними і дипломатично-критичним методами.

18. Слова та словосполуки, написані над рядком, під рядком, на полях тим же почерком, що й головний текст, і які не порушують нормальної мовної структури, даються в публікації там, де мають бути за логікою викладу, але виділяються в друку шрифтом меншого порядку. Крім цього, введені в текст написання – доповнення на полях, коментуються в виносках, примітках.

а) Виправдані виправлення, зроблені тією ж рукою та чорнилом, що й основний текст пам'ятки, передаються в публікації, а в коментарях, примітках відзначається, яке слово чи буква (букви) виправлені.

19. Слова та словосполуки, дописані іншою рукою (й іншим чорнилом) над рядком, під рядком або на полі, а також виправлення, зроблені іншою рукою без яких видаваний текст зрозумілий, подаються й коментуються в виносках, коментарях.

Подібні виправдані виправлення тексту можна враховувати при його виданні, але це необхідно прокоментувати. Вказується на їх місце в тексті шляхом прив'язування виносок до певних слів основного тексту.

20. Частини тексту (слова, словосполуки), взяті в оригіналі в рамки, в виданні друкуються без рамок, але наявність рамок в оригіналі відзначається в коментарях, виносках.

Підкреслені в оригіналі слова та словосполуки друкуються з відповідними підкресленнями (прямою, хвилястою лініями, пунктиром і т.д.) і ніколи не передаються за допомогою нинішніх шрифтів (півжирним курсивом, в розбивку і т.д.).

21. Ініціали і текст, нанесені барвником, відмінним від чорнила, яким написано все джерело, а також частини тексту, написані більшими або меншими літерами, ніж основний, передаються за допомогою нинішніх шрифтів та їх особливостей (півжирний шрифт, інші гарнітури і т.д.), але це відзначаються у вступній статті, коментарях, примітках і виносках.

22. Малюнки, схеми та інші зображення, що містять або не містять словісні елементи; при змозі треба передавати друкарськими засобами. Якщо такої змоги немає, найповнішу про них інформацію треба давати в коментарях, примітках, обов'язково надрукувати словесний матеріал джерела (коли такий є).

23. Пошкоджені й невичитані місця оригіналу передаються багатьма крапками, а в коментарях, примітках і виносках відзначається приблизна кількість пропущених слів, був. Можливе відновлення або читання такого тексту, особливо на основі копій, списків дається в коментарях, примітках, виносках.

Критично-дипломатичним методом можна публікувати джерела будь-яких століть, особливо XVI-XVIII ст.ст., для потреб істориків та філологів.

Зразками видань цим методом є публікації в серії "Пам'ятки української мови" Інституту української мови НАНУ, Інституту мовознавства їм О. О. Потебні НАНУ. публікації Інституту української

археографії та джерелознавства НАНУ, Археографічної комісії НАНУ, Центрального державного історичного архіву України

Першопублікації джерел конче потрібно здійснювати лише дипломатичним та дипломатично-критичним методами, щоб донести найповнішу інформацію про пам'ятку.

ПРАВИЛА ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ ПОПУЛЯРНОГО КЛАСУ

Нижче йтиметься тільки про скриптурні публікації, адже факсиміле і рипринти як найближчі до оригіналів можуть адресуватися – науковцям, і широким читацьким колам. Скриптура в виданнях науково – популярного класу, зберігаючи текст джерела як змістовно – (мовно-) структурну цілісність (документ, художній чи науковий твори певного часу), не передає деякі його формально-орфографічні елементи.

І. НАУКОВО-КРИТИЧНИЙ МЕТОД

Метаграфія писемних і друкованих пам’яток здійснюється за такими правилами.

Тексти видавані цим методом, ділимо на три групи: X-XIII ст.ст., XIV-XVIII ст.ст. і XIX-XX ст.ст.

1. Пам’ятки X-XIII ст.ст.

I. Текст передається сторінка за сторінкою, стовпчик за стовпчиком без відзначення кінця їх.

2. Текст друкується сучасним шрифтом.

3. Різні букви на позначеня одного й того ж звука зводиться до одного нинішнього знака: на місці **ѡ** пишеться *о,* на місці **оу***,* **у***,* ȣ, **ѫ** *– у,* на місці **ꙗ**, **ѧ**, **ѩ** *– я,* на місці *іжиці* – *и* або *в,* на місці **ѭ**- *ю,* **ѥ**- *є.*

4. Буква *є* метаграфується згідно з вимовою. У середині слова замість неї подаємо *е.*

5. Букви на позначення двох приголосних **ξ**, **Ψ** відповідно передаються через кс, *пс.*

6. Із старовинних літер відповідних місцях метагрується **ѣ***, ы, ъ*, s, **ѳ** оскільки могли зберігатися на різних територіях своєрідне звукове значення: буква ъ могла писатися на місці "сильного" редукованого звука, що приблизно в XII ст. перейшов у звук повного творення *о,* але деінде міг зберігати давнє звучання; буква *θ* могла вимовлятися і як *ф, і як т* чи *фт,* а буква s — як *з* або *дз.*

7. У деяких пам’ятках XI-XII ст.ст. зустрічаються знаки л, N. що позначали відповідні м’які приголосні зокрема перед *е* та і. Замість таких поєднань у метаскриптурі дається відповідно:лє, нє; лі, ні. Коли після Л, N у рукопису йдуть **ꙗ**, **ѧ**, **ю**, **ѫ***; у* публікації даються відповідно *ля, ня; лю, ню.*

Застерігаємо, що всі інші, не згадані вище букви, не заміняються і пишуться там, де вони є в першоджерелі!

8. Надрядкові букви, вносяться на відповідне місце в рядок, і це ніяк не відображається в публікації. Окремі застереження щодо сумнівних випадків даються в коментарі чи виносках.

9. Па єрик при метаграфуванні текстів XI-XII ст. не береться до уваги бо ставиться .на місці пропущених слабких редукованих.

10. Із нефонетичних (екфонетичних) надлітерних знаків у публікації зберігаються лише знаки наголосу. Коли немає змоги відбити різноманіття знаків наголосу, дозволяється їх зміна одним – нинішнім.

11. Окремі літери з інших абеток, не представлені в слов’янському письмі (наприклад, глаголичні), змінюються відповідними кириличними. Такі випадки доцільно коментувати.

12. Слова під титлами (а їх у текстах XI-XIII ст. не так багато) не розкриваються, а метаграфуються з титлами. Окремо додається список таких. слів із розкриттям скорочень.

13. Лігатури "розчленовуються" на відповідні букви без застережень.

14. Літерне позначення цифр перекладається на сучасне (арабське).

15. Зберігається поділ тексту пам'ятки на глави, "слова", зачала, але за нинішніми правилами на абзаци не ділиться.

16. Згідно з нинішнім правописом слова пишуться разом, окремо, через дефіс. Дієслівна частка **сѧ** *(*сꙗ*)* у препозиції пишеться окремо від сусідніх слів, у постпозиції – разом із дієсловом.

17. Велика буква пишеться згідно з нинішніми правилами.

18. У випадку гаплографії або відбиття асиміляції на стику слів, яка затемнює зміст, дозволяється необхідні елементи подавати в квадратних дужках, а випадок коментувати: и [ш]Чернигова.

19. Згідно з розумінням дослідника дозволяється вживати нинішні розділові знаки.

20. Слова та словосполуки, написані над рядком, під рядком, на полі тим же почерком і чорнилом, що й головний текст, які не порушують нормальної мовної структури, даються в публікації там, де мають бути за логікою викладу. Бажано такі випадки коментувати.

21. Явні механічні помилки можна виправляти в метаграфованому тексті, але на відповідному місці коментувати. Написання проти етимології, що відображають живе мовлення не трактуються як помилки і конче зберігаються в видаваному тексті.

22. Виправдані виправлення, зроблені тією ж рукою та чорнилом, що й основний текст, вносяться в публікацію. При необхідності такі випадки коментуються.

23. Слова та словосполуки, написані іншою рукою, без яких текст можна нормально розуміти, не вносяться в публікацію, а лише при потребі коментуються.

24. Виправдані виправлення першоджерела іншою рукою варто в публікації використати й при необхідності коментувати.

25. Ініціали й тексти, нанесені барвниками, відмінними від основного (наприклад, кіновар'ю) або написані відмінними (більшими або меншими) від основного буквами, у публікації передаються за допомогою нинішніх шрифтів різних кеглів, гарнітур. Цей факт відзначається в передмові і т.д.

26. Місця пошкоджені або такі, що їх не вдається прочитати, позначаються багатьма крапками. Можливе відновлення або читання таких частин тексту на основі копій, списків дається в виносках.

2. Пам'ятки XIV-XVIII ст. ст.

Тексти XIV-XVIII ст.ст. за науково-критичним методом публікуються загалом за тими же правилами, що й пам'ятки X–XIII ст.ст., але з більшим ухилом наближення орфографії до нинішньої.

1. Знак ъ у кінці слів, коли він позначає твердість приголосного, у публікації пропускається. У середині слова ъ, коли вказує на роздільну вимову приголосного й йотованого голосного, зберігається або заміняється апострофом.

2. Знак ь, якщо писався під так званим другим південнослов'янським впливом у кінці слів, незалежно від м'якості чи твердості приголосного, зберігається тільки там, де й понині маємо м'який приголосний. Після твердих приголосних пропускається. У випадках, коли •ь указує на м'якість приголосного, на роздільну вимову приголосного й йотового голосного, він при метаграфуванні зберігається.

3. Буква ѣ заміняється буквою *і*.

4. Буква **ы** заміняється літерою *и*. Але в текстах, що фіксують особливості лемківського, надсянського, бойківського та закарпатського діалектів, у яких і нині зберігається різниця у вимові *и* та *ы*, літара *ы* переносяться з оригіналу в публікацію.

5. На місці букви **u** після голосних, а також на місці *и* із різними діакритичними знаками – *ѝ, û,* тощо, де в сучасній мові звучить йоготивний голосний в середині і кінці слова, пишемо *ї.*

На місці *и* на початку слова згідно з нинішньою вимовою пишемо і, за винятком слів із початковим складом *ин* - та деяких інших слів, відзначених у "Словарі української мови" за редакцією Б. Грінченка з початковим *и.*

Функціонують українські говори, особливо в межах південно-західного наріччя (але не лише його), в яких на початку слова, без винятків, виступає передньо-середній *и*. Коли публікатор має справу з текстами, що виразно відбивають діялектне мовлення, бажано з'ясувати, звук *і* чи *и* на початку слова там нині функціонує. Певним орієнтиром тут може бути зазначений словник за ряд. Б.Грінченка та діалектні словники. Коли цього з'ясувати не можна, краще не міняти початкового *и* на *і*.

6. На місці букви **ї** в текстах XIV-XVIII ст. всередині слова між приголосними пишеться *и,* а після голосних – *ї.* У прикметниковій флексії пишемо *и* в твердій *(великий), і* – в м'якій *(синій)* групах.

7. Згідно з нинішньою вимовою вживається буква *є* на місці давніх написань із *е, є.*

8. Буква **s** ("зело") зміняється буквою *з.*

9. Згідно з сучасною вимовою на місці сполуки *іо* пишуться відповідно сполуки *йо* та *ьо.*

10. На місці сполуки *кг* та латинської літери , що ними позначався проривний приголосний, пишеться нинішня буква *ґ.*

11. Коли публікатор упевнений, що сполука *жч* передає поєднання шиплячого з африкатою, її можна заміняти сполукою *жджч.*

12. На місці і надрядкових знаків (двох похилих рисок, знаку, подібного до видовженої латинської літери s та ін.) згідно з нинішньою вимовою пишеться й.

Після губних приголосних перед йотованими голосними пишеться апостроф (сѣмя– *сім'я).*

13. Лігатурне надрядкове написання, що передає відповідну флексію, у публікації заміняється сполукою *-ого* в рядку. Такі випадки не коментуються.

14. Особові частки в формах минулого часу, що виникли з форм допоміжного дієслова *бути (быти) – м. ем, смо, сме* і под., коли виступають у препозиції відносно відповідного дієслова, пишуться окремо, від нього або сусідніх слів: *я мъ далъ.* Коли вони виступають після дієслова, їх можна писати окремо через риску, але ніколи не разом із дієсловом: казалъ *емъ,* казал-*емъ*.

3. Пам'ятки XIX-XX ст.ст. .

Тексти, писані українською мовою в XIX-XX ст., публікуються загалом за тими ж правилами, що й пам'ятки X-XIII ст.ст. та XIV-XVIII ст., але враховується специфіка розвитку української орфографії нового періоду. У XIX ст. функціонували різні системи правопису. В одних панували правила, що вимагали традиційно-етимологічних написань, в інших – правила, що передбачали фонетичні написання. Але в першій системі були відхилені в бік фонетики, а в другий – у бік етимології. До того ж XIX ст. використовувалися й російська система письма. На деяких українських землях, насамперед з Закарпатті, етимологічний правопис функціонував аж до 1944 р.

А. Видавцям текстів XIX-XX ст., писаних етимологічною орфографією, в тому числі пам'яток, написаних так званим язичієм, слід керуватися такими настановами:

1. Твердий знак у кінці слів при метаграфії відкидається.
2. М’який знак у кінці слова після губних і шиплячих при метаграфії відкидається.

Коли тексти походять із діалектного середовища, де р у кінці складу диспалаталізувався, ь також не переносимо в публікацію. Якщо в діалектному середовищі, звідки походять текст, м’якість *р у* кінці складу зберігається, ь метаграфується.

У текстах, що походять із відповідних говорів північного й південно-східного наріч, в іменниках типу *суддя, знання, зілля,* а також в орудному відмінку однини іменників третьої, родовому множини другої відміни замість м’якого знака пишемо відповідний (для "подвійності") приголосний *(судья – суддя, знанья – знання, знаньє – знаннє; ночью – ніччу, судьевъ – суддів).* Незалежно звідки походить текст, завжди в формах дієслова *лити* пишемо подвійний приголосний: *лью – ллю.* Відкидається м’який знак і між подвійними м’якими приголосними *{насѣньня – насіння).* У текстах, які відбивають південно – західні діалектні особливості в таких випадках можна ігнорувати ь *(судья – судя, знанья, знаньє – знане).*

3. Твердий і м’який знаки, що всередині слова вказують на роздільну вимову приголосних перед йотованим голосним, можна зберігати, але краще її заміняти апострофом.
4. Буква ѣ там, де вона передає звук *і,* заміняється сучасною і, а там де йотований *і*– літерою ї.
5. Букви *ô, ê, û* (з т. зв. дашком або іншим, діакритичним знаком), якими в новому етимологічному правописі (т. зв. максимовичівці) позначається звук і, метаграфуються літерою *і.* У закарпатських текстах буквою *ô* передавалися, залежно від говірки, звуки і, ӱ у. Це треба мати на увазі (кôнь – *кінь, кӱнь, кунь).*

На місці *ô* на початку слова пишемо *ві-: ôнь* – він, *ôвса* – вівса (або вӱвса, вувса).

д) Буква *ы* при метаграфії тексту, писаного етимологічною орфографією, звичайно заміняється літерою *и.* Однак у текстах, що відбивають лемківський, надсянський, бойківський і закарпатський діалекти, вона зберігається, бо нею позначається звук (звуки), відмінні від типово українського передньо-середнього звука *и.*

6. Згідно з сучасною вимовою на початку слова та після голосних пишемо *є* замість *е.*
7. Сполука *іо* та буква *ё* відповідно до вимови заміняються сполукою *йо* на початку слова й після голосних, буквосполукою *ьо*– всередині й кінці слова після приголосних.
8. Після губних приголосних перед йотовими голосними пишемо апостроф (мясо – м’ясо, пю - *п’ю).*

Б. Після ліквідації залишків політичної автономії в кінці XVII ст.ст. в Лівобережній Україні та після приєднання до Російської імперії Правобережної України почалася русифікація освіти на зазначених теренах. У наслідок цього тут поширюється звичка записувати український текст із використанням звукового значення кириличних букв у російській мові. Після так званого Емського указу 1876 р. жанрово обмежені українські тексти дозволялося друкувати тільки засобам російської азбуки. Оскільки український передньо-середній звук и при цьому передавався буквою ы” (єри), народ прозвав цей правопис “ярижкою”.

Тексти, писані (друковані) “ярижкою”, метаграфують за такими правилами:

1. На місці букви *и* між приголосними пишеться і, на початку слова та після голосної, згідно з вимовою, пишеться ї.

2. На місці **ы** пишеться *и* (крім текстів із територій відповідних карпатських діалектів).
3. На місці **і** перед й флексії пишеться *и* у твердій групі та і– у м’якій групі прикметників і дієприкметників.
4. На місці *е* між приголосними пишеться *е;* на початку слова та після голосних, згідно з вимовою, пишеться *є.*
5. На місці **э** пишеться *е.*
6. На місці **іо** та **ё** пишуться, згідно з вимовою, буквосполуки *йо* або *ьо*
7. На місці **ѣ** в текстах, де буква передає йотований *е,* пишеться " *є.*
8. Твердий знак – **ъ** у кінці слова при метаграфуванні пропускається; після приголосних у середині слова, де вживається на позначення роздільної їх із йотованими голосними, заміняється апострофом.
9. М’який знак – **ь** зберігається тільки в таких випадках, коли передає м’якість приголосного в живій мові. Коли він вказує на роздільну вимову приголосних та йотованих голосних, м’який знак пропускається при метаграфуванні і замінюється апострофом.
10. Сполука **кг** на позначення проривного задньоязикового приголосного заміняється буквою *ґ.*

В. Незважаючи на різні обмеження українського друкованого слова, у XIX ст. відбувався процес становлення орфографії на фонетичній основі. У процесі шукань найвідповіднішої норми використовувались елементи традиційної етимологічної та й російської орфографії. Елементи давнього правопису застосували в своїй практиці деякі діячі XIX ст. для того, щоб зберегти безперервність орфографічної традиції, їх маємо в видаваних або редагованих П. Кулішем публікаціях, писаних так званою кулішівкою. Дехто навіть наш нинішній правопис несправедливо так величає. У фонетичних у своїй основі деяких правописних системах XIX ст. маємо й шукання, елементи, що не прищепилися в подальшій практиці. При метаграфуванні текстів XIX ст., які є в своїй основі фонетичними й багато в чому – близькі або дуже близькі до системи нинішнього українського правопису, рекомендуються такі модифікації:

1. Твердий знак – ъ у кінці слів опускається.

Твердий знак на позначення роздільної вимови приголосних префіксів і наступних йотованих голосних замінюється апострофом. Апострофом замінюється також ъ на позначення роздільної вимови губних приголосних і йотованих голосних.

2. М’який знак – ь на позначення роздільної вимови губних приголосних і йотованих голосних замінюється апострофом.
3. М’який знак на позначення м’якості приголосного перед сусіднім приголосним *сьв, сьм, сьп* і т.д. опускається: сьпівати - *співати.*
4. Згідно з вимовою буква **і** на початку слова (або кореня в префіксальних лексемах) та після голосних (а не всяка **і***)* метаграфується як *ї:* іхати – *їхати.*
5. Буква **э** заміняється буквою *е.*
6. Згідно з вимовою буква **ё** заміняється сполуками *йо, ьо*
7. Згідно з вимовою після губних приголосних (та *р)* перед йотованими приголосними ставиться апостроф.
8. Латинська літера **G** та кирилична сполука *кг* на позначення проривного приголосного замінюється нинішньою буквою *ґ.*

Г. В українському письмі в кінці XIX – на початку XX ст.ст. використовувалася орфографічна система, яку вперше застосував лексикограф Є. Желехівський – так звана желехівка. Вона дуже близька до нинішньої орфографії, але мала дві помітно відмінні від неї риси:

1. Буква **ї** вживалася не тільки для передачі сполуки *йі* на початку слова і після голосної, але й для позначених м'якості приголосного перед *і* (і це логічно – бо аналогічні функції мають інші йотовані букви – ю, я, є!), наприклад: ніс – форма минулого часу від дієслова *нести* й іменник *ніс* (родовий відмінок – *носа*\.
2. У цій системі апостроф уживався тільки для позначення роздільної вимови (кінцевого) приголосного префікса й наступні йотованої голосної. Роздільна вимова губних і йотованих ніяк не передалася.
3. Частка *ся* писалася окремо від відповідного дієслова.

При метаграфуванні текстів, писаних желехівкою, потрібно вживати ї та апостроф згідно з нинішньою нормою, а постпозитивну частку *ся* писати разом із дієсловом.

Ґ. Деякі новоукраїнські пам'ятки написані орфографією, що її запропонував М. Драгоманов – так званою драгоманівкою. Її примітна особливість – вживання одної букви на позначення одного звука або явища.

Отже:

1. Звук **й** передає літера *j,* тому в драгоманівці йотованих голосних немає, а пишуться відповідно сполуки *ji, je, ja, jo, jу*
2. Двома буквами передається поєднання звуків **ш** та **ч** – *шч.*
3. М'якість приголосних послідовно передається за допомогою м'якого знака – **ь** (адже в драгомановці немає йотованих букв).
4. При метаграфуванні таких текстів літера **j** заміняється буквою й, сполуки **ji**, jє, ja, jo, jу – відповідно буквами *ї, є, я, ю* та сполукою *йо;* написання ьі, ье, ьа, ьу відповідно заміняється на *і, е, я, ю,* а шч – на *щ.* Звичайно, після губних приголосних та **р**, перед **ї**, **є**, **я**, **ю**, якими замінено *ji, je, ja, jу,* ставимо апостроф.
5. При метаграфії текстів XIX-XX ст.ст. категорично забороняється будь-яке свавілля в замінах букв (звуків), флексій, будь-яке наближення фонетики й граматики пам'яток до нині чинних норм[23]. Бажано залишити навіть написання, що відбачають асимілятивні зміни, наприклад: *питаєцця, смієсься.*

II. НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ МЕТОД

Цей метод використовується для публікацій, адресованих широким читацьким та учнівським колам, не знайомим з тонкощами історії української мови.

Метаграфуючи писаний або друкований текст за цим методом, публікатори керуються тими ж основними правилами, що видавці текстів за науково-критичним методом. Але, залежно від адресата, при цьому дозволяються такі суттєві відмінності від метаграфії науково-критичним методом:

1. Буква **ѣ** заміняється буквами *і* або *ї* відповідно до сьогоднішнього звучання слів та форм.
2. Буква **ы** заміняється буквою *и*.
3. Буква **u** давніх текстів відповідно до нинішнього звучання слів та форм заміняється літерами *и* та *і*, *ї*.
4. Букви **ъ**, **ь** на позначення редрукованих голосних у сильних позиціях відповідно заміняються літерами *о, є.* Давні сполуки - **ър**, **ьр**, **ъл**, **ьл** відповідно до нинішнього звучання передаються через *ор, ер, ов.* На місці давніх сполук **ръ**, **рь**, **лъ**, **ль** пишемо відповідно до нинішнього звучання *ри, ли* або *ро, ло.*

---

[23] Пор. Тимошенко П.Д. До питання про мовні і правописні принципи видання творів письменників-класиків // Тези доповідей Республіканської наукової конференції з питань культури української мови. 11-15 лютого 1963 – С. 36-38.

5. Буква **s** заміняється буквою *з*.
д) Буква **θ** заміняється літерами *ф* або *т* згідно з нинішньою літературною вимовою відповідних слів.

Цими ж правилами треба користуватись при метаграфуванні церковнослов'янських текстів української редакції.

ТИПИ ВИДАНЬ ПАМ'ЯТОК[24]

Викладені правила публікації джерел української історіографії, історії мови та культури застосовуються у двох *типах наукових видань – академічному* й *науково-критичному,* на яких ґрунтується третій тип – *популярний.*

I. АКАДЕМІЧНИЙ ТИП

Академічний тип – найдосконаліший тип видання для наукових цілей. Він передбачає:

I. *Автентичність* (ἀυτεντικός "справжній"), тобто *першо-джерельність* тексту пам'ятки.

За основний текст береться той, що його опрацював автор як остаточний. Для джерел нового й новітнього часів, зокрема для наукових і літературно-художніх творів, авторський текст встановлюється науковим дослідженням рукописних та машинописних автографів чистових і чорнових, авторських коректур, виправлень, авторизованих (переглянутих автором) копій тощо, першодруків та інших прижиттєвих видань, у підготовці яких автор брав або не брав участі, посмертних публікацій, здійснених за недоступними чи не збереженими автографами. При цьому береться до уваги творча історія та хронологія конкретного твору. Лише в випадку втрати оригіналу джерела дозволяється брати за основу один із списків або одна з копій його після старанного їх вивчення. Перевага надається старішим спискам, коли вони справні.

2. *Вичерпну повноту автентичних матеріалів,* що стосуються видаваного джерела, зокрема: остаточний (авторський) основний текст, списки, авторські редакції й варіанти, чернетки, виправлення, коректури, плани, начерки, заготівки, нотатки, записки, виписки з інших творів, зображення, звукозаписи (якщо такі є). Бажано такі матеріали давати повністю. Проте можна частину їх публікувати як різночитання.

В академічному *зібранні творів* автора мають бути надруковані всі, без винятку, закінчені й незакінчені тексти автора та всі перелічені вище матеріали, що стосуються конкретних творів, а також усі його дарчі написи на рукописах, друках, образотворчій продукції, фотографіях, написані ним ділові папери, документи, заповнені ним бланки та анкети і т. ін.

3. До академічного видання можна включати також твори, належність яких певному авторові викликає сумнів, навіть твори, які конкретному авторові (з підставами чи безпідставно) приписуються. Вони подаються окремо від автентичних текстів і супроводжуються відповідними детальними коментарями.

4. У перспективі як частина академічних видань, напевне, виходитимуть платівки та магнітофонні стрічки з записами живого мовлення діячів наук, культури, політики тощо, з записами музики на тексти письменника або написаної за темами, сюжетами його творчості, документальні відеострічки й кінострічки, на яких за життя знятий письменним, той чи інший діяч духовної культури, політики тощо, документальні фільми про життя й творчість його.

5. Окремо під відповідним заголовком або в коментарях чи в супровідній статті-нариси даються детальні відомості про нерозшукані або втрачені тексти автора, зібрання творів якого видається, оригінали та списки давніх пам'яток.

6. Як додатковий матеріал можна публікувати реконструйовані тексти (зокрема давніх творів). Якщо джерело перекладне, дається текст (оригінал), з якого здійснено переклад (у давнину чи нові часи).

---

[24] При написанні цього параграфу використано машинопис доповіді доктора філол. наук М.Т. Яценка "Тип та текстологічні принципи видань художньої літератури", прочитаної в червні 1984 р. на засіданні Бюро Відділення літератури, мови й мистецтвознавства НАН України (тоді – АН УРСР).

7. Тексти репродуктуються за правилами публікації джерел наукового класу. Рукописи метаграфуються дипломатичним та дипломатично-критичним методом. У повному, академічному зібранні творів можуть поєднуватися книги з метаграфією і книги з репрографією (факсиміле, репринти) текстів.

8. Видання оснащується науково-дослідницькими матеріалами, що в даному разі виступають як довідкові. Тут містяться:

а) Археографічне (дипломографічне, кодикографічне, інкунабулістичне і т.д.) чи кайнографічне (новографічне), палеографічне та неографічне обстеження з обов'язковими даними про теперішнє (й колишнє) місце зберігання, сховище (державне або приватне), теперішній (і колишній) шифр або номер одиниці зберігання, облікові та книжкові знаки, датування, формат, оправу та й оздоблення, обсяг (пагінацію – кількість аркушів або сторінок), розміри аркушів (сторінок), з інформацією про матеріал, на якому написано, водяні знаки на папері, стан джерела, структура його, організація сторінки й тексту (із спеціальною увагою на додаткові тексти, особливо – глоси в давніх пам'ятках), мову (мови), про почерки, скорочення і т.д., про музичну нотацію, оздоблення джерела, додаткові, пізніші записи в джерелі, про історію джерела, його долю, реставрацію чи консервацію, відомості про репродукцію (видання – метаграфічне, факсимільне, репринтне)[25].

б) Текстологічне дослідження. Воно показує історію тексту (текстів), містить вивчення автографів, чернеток, чистовиків, копій, списків, варіантів і різночитань. Тут встановлюються типи, архетипи, протографи, дається аналіз різного роду помилок (авторських, переписувацьких, друкарських і т.д.), виявляються вставки, інтерполяції, глоси, пропуски, говориться про цензуру й автоцензуру, про волю автора щодо "канонічного" тексту або авторову заборону публікації твору. У потрібних випадках у текстологічному дослідженні викладаються студії про місце й час написання джерела, робиться атрибуція (встановлення авторства) або атетеза (заперечення авторства), аналіз, що доводить фальсифікат або наслідування (імітацію), викриває факсифікатора, імітатора. В кінці текстологічного аналізу обґрунтовуються вибір остаточного (основного) тексту, добору до публікації інших автентичних текстів[26].

в) Окремо доцільно викласти відомості про використання текстів або мотивів видаваних джерел, особливо – художніх текстів, у різних видах мистецтв – образотворчих, музиці, кіно.

г) До академічного зібрання творів варто додавати візуальні документи (офіційні папери, копії фотографій та ін.), дотичні до біографії або творчості автора, твори інших митців (композиторів, художників, скульпторів), що використали тексти, образи, мотиви творів автора (відомого чи невідомого), образотворчі ілюстрації до його текстів.

г) Звичайно при академічному зібранні творів чи окремому джерелі (пам'ятці) необхідно давати докладне дослідження – нарис про життєвий і творчий шлях автора на фоні історичної доби, його місце в історії культури, про значення твору невідомого автора в контексті духовності народу.

Видання супроводжується науково-допоміжними матеріалами, що охоплюють:

д) Різного роду коментарі – історико-літературний, історико-культурний, лінгвістичний, текстологічний, реальний (предметний).

---

[25] Детально про кодикологічний опис джерела див.: Дубровіна Л. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – С. 110-115; 132-153.

[26] Про текстологічне дослідження детальніше див.: Лихачев Д.С. Текстология / На материале русской литературы X-XVIII вв. – М. – Л., 1964. – 102 с.

е) Алфавітний список творів (спеціально – поезій, особливо тих. що не мають окремих заголовків).

є) Списки ілюстрацій, фотографій.

ж) Покажчики іменні (імен, прізвищ – антропонімів). географічні (топонімів), термінологічні, предметові (предметні) та ін.

з) Словопокажчик, або покажчик словоформ (характерні для видань давніх текстів).

и) Словнички застарілих, малозрозумілих, рідкісних, діалектних слів і, можливо, авторських неологізмів.

і) Докладна бібліографія наукової літератури, що стосується дослідження видаваного джерела (джерел).

й) Докладна інформація про учасників видання джерела й їх внесок у його підготовку до публікації.

Академічний тип видання джерела (особливо аветентичні, авторські тексти), повинен бути основою при підготовці інших типів джерельних публікацій, текстологічно-едиційним еталоном.

II. НАУКОВО-КРИТИЧНИЙ ТИП

Науково-критичний тип практикується при виданні окремих джерел, насамперед - основних або вибраних творів автора, адресованих дослідникам як профілюючої, так і інших, суміжних наук, при укладанні хрестоматій для вузів. Він передбачає такі характеристики:

1. *Автентичність* тексту або текстів встановлюється таким же шляхом, як і для академічного видання. Вона може також ґрунтуватися на вже здійсненому (опублікованому) академічному виданні.

2. *Відносна повнота матеріалів, що* стосується видаваного джерела або джерел. Коли йдеться про доробок окремого автора, то науково-критичне видання включає окремі видатні твори або вибрані (насамперед - основні). Відбираються закінчені твори різного змісту (художні, публіцистичні, наукові і т.д., а також листування). Отже, в науково-критичних виданнях звичайно не даються варіанти, редакції, начерки, нотатки і т.д., однак і не виключаються найважливіші для науки редакції й варіанти.

3. Тексти репродуктуються за правилами видання джерел наукового класу. При метаграфії застосовується дипломатично-критичний (критично-дипломатичний) метод. Можна використовувати й дипломатичний метод. Не виключається поєднання томів із метаграфією з книгами факсиміле, репринтами.

4. Видання супроводжується такими ж науково-дослідницькими матеріалами, як і академічне: археографічним, новографічним обстеженням, текстологічним дослідженням, відомостями про використання видаваних джерел або мотивів видаваних джерел у різних видах мистецтв.

5. Варто для ілюстрацій використувати документи, дотичні до твору, біографій авторів, твори митців на теми чи мотиви публікованих джерел.

Публікації окремих чи вибраних джерел (творів) супроводяться статею-нарисом про твір або автора, його життєвий і творчий шлях, але доцільно писати і про твори, що не ввійшли до вибраного Зібрання, незакінчені, втрачені, нерозшукані манускрипти й друки автора, списки і под. давніх пам'яток, про твори, належність яких авторові піддається сумнівам, про тексти, що з підставами або безпідставно йому приписуються. У статті необхідно сказати про принципи добову джерел і методи їх репродукції.

Видання супроводжується такими ж науково-допоміжними матеріалами, як і академічне: коментарі, списки літератури, покажчики, словнички, бібліографія. У текстологічних коментарях варто говорити про авторські редакції, варіанти, чернетки,

чистовики, начерки, плани видаваних джерел. Науково-критичний тип видання джерел може грати значну роль до публікації відповідних джерел у виданнях академічного типу. Він може використовуватися при підготовці видань популярного типу.

ІІІ. ПОПУЛЯРНИЙ ТИП

Популярний тип включає так звані масові видання, окремі джерела чи збірки їх, тобто публікації, призначені для широких читацьких кіл, а не науковців, фахівців., а також видання для середніх та нижчих навчальних закладів - середніх шкіл, коледжів, ліцеїв тощо.

А) Масове видання

Масовий тип видання характеризується такими особливостями:

1. *Автентичність* чи, радше, *академічність тексту* джерела, (текстів джерел), яка базується на академічних та науково-критичних публікаціях. При цьому мають бути враховані новітні досягнення в галузі текстології давнього джерела (твору). При можливості доцільно використовувати й оригінали. Обов’язково виправляються виявлені помилки в попередніх наукових виданнях, які лягають в основу масового. Не даються варіанти, редакції автентичних текстів. Категорично забороняється вносити в текст лексичні зміни (сучасні слова замість давніх, діалектних і т.д.).

2. Публікуються найважливіші, найвидатніші джерела (твори), з якими необхідно ознайомити широкі читацькі кола, насамперед тексти, що мають неминуще значення в контексті української історії та культури.

3. Тексти даються за правилами видання публікацій популярного класу.

4. Даються стислі історико-літературні та реальні коментарі, що необхідні для глибшого сприйняття читачами публікованого джерела (джерел).

5. Обов'язковими є словники застарілих, рідкісних, діалектних слів. Бажані, але не обов'язкові, також покажчики антропонімів і топонімів, алфавітні списки поезій, що не мають спеціальних заголовків.

6. Бажано супроводжувати видання популярною статтею, яка містить відомості про джерело (джерела), автора і його творчість, про місце видаваного тексту в історії культури і т.д.

7. Видання можна супроводжувати портретом (портретами) автора, фотографіями перших публікацій джерела (джерел), творами художників, дотичними до публікованих текстів.

Б) Видання для середніх та нижчих навчальних закладів (шкільні видання)

До зазначених видань ставляться такі вимоги:

1. *Автентичність* або, скоріше, – *адекватність* тексту опирається на академічному чи науково-критичному виданнях. Категорично забороняється привнесення в нього сучасних літературних слів замість давніх, діалектних і т.д.

2. Тексти добираються згідно з програмами вивчення національної історії, історії літератури, науки в відповідних освітніх закладах, а також додатково - поза програмами – тексти для позааудиторного (позакласного) читання.

3. Джерела готуються згідно з правилами для передачі текстів у виданнях популярного класу.

4. Книжки супроводжуються стислими історико-культурними та реальними коментарями, словничками застарілих, рідкісних, діалектних слів, алфавітними списками поезій, що не мають спеціальних заголовків.

5. Публікація оснащується стислою науково-популярною статтею про видаване джерело (видавані джерела), його місце в загальній історії, історії літератури, науки тощо, про життя автора і т.д.

6. Видання ілюструються такими ж матеріалами, як і масовий тип.

ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО ПРАВИЛ ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ, ПИСАНИХ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ, АЛЕ НЕ КИРИЛИЦЕЮ

Українськомовні джерела, записані не кирилицею, а іншими системами письма, зокрема тими, котрі базуються на латинському, публікуються дипломатичним, дипломатично-критичним та науково-критичним методами, видаються за тими ж правилами, що й кириличні із передачею в публікації усіх літер та із зображенням надрядкованих, діакритичних знаків, насамперед тих, які разом із відповідними буквами вживаються на позначеннях певних звуків (фонем).

Науково-критичним та науково-популярним методами їх публікувати іноземними системами письма не доцільно. Для науково-критичних та науково-популярних цілей такі тексти варто видавати в транслітерації українським кириличним письмом. Правила транслітерації кожної національно-алфавітної системи на українську будуть розроблені окремо.